

शेती आणि जमीन महसूल व्यवस्था :

अ) सुलतानशाही कालखंड :

प्राचीन काळाप्रमाणे मध्ययुगीन कालखंडामध्ये शेतीविषयक विविध घटकाकडे लक्ष दिले जात होते. या काळातील कोणत्याही सत्तेच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणजे महसूल हेच होते. या काळातील सर्वसाधारणपणे ७५ टक्के लोक खेड्यात राहत असून ते प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून राहत होते. त्यामुळे शेतीविषयक आर्थिक धोरणाला या काळातही विशेष महत्त्व मिळाल्याचे दिसते. मध्ययुगीन कालखंडात शेती हा एकूण समाजाच्या आर्थिक जीवनाचा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने शासनकर्त्यांनी या घटकाच्या प्रगतीकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसते. शेतीतील उत्पन्न व त्यावरील महसूल हेच राज्याचे प्रमुख उत्पन्नाचे साधन होते. अनेक अधिकाऱ्यांना जमीनी जहागीर म्हणून देऊ केल्या होत्या. हेच जहागीरदार शेतकऱ्यांची पिळवणूक करत असत. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळात यामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाल्याचे दिसून येते. अलाउद्दीन खिलजीने दे केलेल्या इनाम जमीनी, जहागीर, धार्मिक इनाम जमीनी या सर्व जप्त केल्या. यावरती सरकारचा अधिकार निर्माण केला. त्याने आपल्या कालखंडात उत्पन्नाच्या अर्धा हिस्सा महसूल म्हणून ठरविला. सुलतानशाही काळात सुलतान अलाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक, फिरोजशहा तुघलक या राज्यकर्त्यांनी शेती व्यवसायाच्या दृष्टीकोनातून विशेष कार्य केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे तत्कालीन राज्याचा महसूल वाढण्यास मदत झाली.

१) शेती उत्पादने व जलसिंचन :

सुलतानशाही काळात खरीप आणि रब्बी अशा दोन्ही हंगामात पिके घेतली जात होती. आजही तीच पद्धत अनुसरलेली दिसून येते. सुलतानशाही काळात एकूण २५ प्रकारची पिके घेतली जात होती. उदाहरणार्थ ज्वारी बाजरी, भात, कडधान्य इत्यादी. याशिवाय या काळात पैसे मिळवून देणारी पिके म्हणजेच नगदी पिकेसुद्धा घे जात होती. उदाहरणार्थ ऊस, नीळ इत्यादी त्याचबरोबर आंबा, टरबूज या सारख्या फळांचे उत्पादन घेतले जात होते. उदाहरणार्थ फिरोजशहा तुघलक याने दिलीच्या आसपास १२०० फळबागा तयार केल्या होत्या. त्याच बोकामका, तंबाखू या सारखी पिके जे बाहेरून आलेली होती. त्यांचे उत्पादन येथे घेतले जात होते. या व्यतिरिक्त बंगाल, काश्मीर इत्यादी प्रदेशात रेशमी उत्पादन घेतले जात होते. अशा वेगवेगळ्या उत्पादनाची शेती सुलतानांनी काळात केली जात होती, या शेतीच्या माध्यमातून आपला चरितार्थ चालवला जात असे. त्याच बरोबर राज्य महसूल वाढविण्यामध्ये या शेतीचा महत्त्वाचा वाटा मानला जात होता. शेतीला पूरक असे काही छोटे उद्योग निर्माण झाले होते.

२) जलसिंचन : सुलतानशाही काळात अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक, फिरोजशहा तुघलक या सुलतानांनी शेतीच्या विकासासाठी व तिच्या प्रगतीसाठी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले होते. या सुलतानांनी आपल्या कारकीर्दीत अतिशय उल्लेखनीय अशी कामगिरी केली होती. या सुलतानांनी अनेक विहिरी, तलाव, बांधारे, कालवे खोदले होते. अलाउद्दीन खिलजी याने 'हज-ए-इलाही' हा तलाव बांधला. या काळात जवळजवळ पाच कालवे खोदण्यात आले होते. सुलतानांनी अनेक नद्यांवर कालवे खोदले होते. या माध्यमातून शेतीला पाणीपुरवठा केला जात होता.. पाण्याची मुबलकता निर्माण केल्यामुळे शेतकरी वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेऊ लागला होता. यातून राज्याच्या महसूलात वाढ झाली होती. मुहम्मद तुघलकाने शेतीच्या विकासासाठी 'अमीर-ए-कोही' नावाचा विभाग सुरु केला. फिरोजशहा तुघलकाने आपल्या कारकीर्दीत 'हज-ए-शमी' नावाचा तलाव बांधला. फेरिस्ताने आपल्या प्रवास वृत्तांतत येथे पन्नास धरणे बांधल्याचा उल्लेख केला आहे. शासनाच्या माध्यमातून अनेक कालवे व धरणे बांधल्यामुळे त्याचा मोठ्या प्रमाणात फायदा शेतकऱ्यांना झाला. अशाप्रकारे या सुलतानांनी शेतीचे महत्त्व ओळखून जलसिंचनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.

३) सुलतान कालीन जमीन महसूल व्यवस्था :

सुलतानशाही सत्तेच्या स्थापने बरोबरच जमीन महसूल याचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा बनला होता. कारण महसूल हे राज्याच्या कराचे महत्त्वाचे साधन मानले जात होते. या काळातील जमीन महसूल व्यवस्था ही मुस्लिम विचारधारा आणि प्रचलित देशी विचारधारा यांचे संमिश्र होते. या काळातील जमीन महसूल विषयीची माहिती जास्त उपलब्ध होत नाही. त्यांनी आपापल्या पद्धतीने आपापल्या ताब्यातील जमिनीचे महसूल ठरवून दिले होते. त्यामुळे वेगवेगळ्या जमीन महसूलाच्या पद्धती अस्तित्वात आल्या होत्या. या जमीन महसूल विषयाच्या नोंदी तत्कालीन काळातील समकालीन इतिहासकार बरनी व इब्न बतूता यांनी आपल्या प्रवास वृत्तांतत दिल्या आहेत.. या काळातील महसूल व्यवस्थेच्या दृष्टीने विचार करता जमीनधारणा पद्धती चार प्रकारांमध्ये विभागलेले होती.

१. इक्ता पद्धती

ही पद्धती प्रशासन आणि महसूल वसूली या उद्देशाने राबविली जात होती. इक्तेदार किंवा : मुक्ती हा महसूल गोळा करत असे. ठरवून दिलेला महसूल तो शासनाकडे जमा करत असे.

२. खालसा जमीन :

ही जमीन शासनाची होती. याच्यावर पूर्ण शासनाचे नियंत्रण असे. सुलतानाच्या व दरबाराच्या खर्चासाठी या जमीनीचा उपयोग केला जात होता. सरकार हे चौधरी, मुकादम आणि स्थानिक अधिकारी यांच्या माध्यमातून कर वसूल करत असे. या व्यतिरिक्त आमिल हा अधिकारी सर्व कर गोळा करून केंद्राकडे जमा करत असे.

३. इनाम जमीन :

यामध्ये 'मद्द-ए-माश', 'सुयुरघल', 'वक्फ इनाम' जमीन यासारख्या इनाम जमीनीचा समावेश होता. ही जमीन धार्मिक संस्थांना इनाम म्हणून देण्यात आली होती. या जमीनीवर कोणत्याही प्रकारचा कर लावला जात नसे. अशी जमीन की, जी हिंदू राजांच्या अधिपत्याखाली असे.

४) सुलतानशाही कालीन कराच्या पद्धती :

कराचे प्रकार :

सुलतानशाही काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे कर आकारले जात होते. सर्वसाधारणपणे या कार्याची विभागणी दोन वर्गामध्ये करण्यात आली होती. १. धार्मिक कर, २. धर्मनिरपेक्ष कर.

१. धार्मिक कर

१. जकात

जे हनिफी सिद्धांतावर विश्वास ठेवणारे या कराकडे धार्मिक कर या रूपामध्ये बघतात. हा कर मुस्लिम जनतेचे कर्तव्य म्हणून स्वेच्छेने दिला जात असे. या करांच्या माध्यमातून समाजातील असहाय्य लोकांना मदत करण्याच्या उद्देशाने आपल्या संपत्तीतील काही हिस्सा जकात म्हणून दिला जात असे. जकात हा कर बळजबरीने वसूल केला जात नसे. ते धर्म विरुद्ध मानले जात होते. जकातच्या अंतर्गत संपत्ती ही दोन भागांमध्ये विभागले जात असे. १. प्रत्यक्ष कर २. अप्रत्यक्ष कर १. प्रत्यक्ष करामध्ये जनावरे अथवा शेती यातून मिळणारे उत्पन्न २. अप्रत्यक्ष करामध्ये सोने-चांदी आणि व्यापारी वस्तू इत्यादींचा समावेश असे.

२. जिझिया :

हा कर गैर मुस्लीम समाजावर लावला जात होता. हा कर या समाजाच्या संपत्तीची आणि त्यांची रक्षा करण्यासाठी घेतला जात असे. हा कर गैर मुसलमानांना आपल्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात द्यावा लागत होता. जिझिया कर देणाऱ्यांचे तीन विभागात वर्गीकरण करण्यात आले होते. १. श्रीमंत वर्ग २. मध्यम वर्ग ३. सामान्य वर्ग यामध्ये श्रीमंत वर्गाला ४० टंका, मध्यम वर्गाला २० टंका तर सामान्य वर्गाला १० टंका प्रतिवर्षी जिझिया कर द्यावा लागे. यामध्ये स्त्रिया, लहान मुले, साधू, भिक्षू हे या करापासून मुक्त होते. तसेच ब्राह्मण व पुरोहित यांच्याकडूनही हा कर घेतला जात नव्हता.

२) धर्मनिरपेक्ष कर

१. खराज :

हा कर राज्यातील सर्वांत महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन होते. हा मूळ कर मुसलमान नसलेल्या शेतकऱ्यांकडून घेतला जात असे म्हणजेच गैर मुस्लीम व्यक्तींकडून घेतला जाणारा भुमी कर होय. परंतु मुसलमान व्यक्तीने खराज जमीन कसली तर त्याच्याकडूनही हा कर घेतला जात असे. खराज हो कर उत्पन्नाच्या १/३ पेक्षा कमी व १/२ पेक्षा जास्त घेतला जात नसे.

२. खम्मस :

युद्धातील लुटीतून मिळालेली संपत्ती ही खम्मस म्हणून ओळखली जात असे. लुटीत मिळालेल्या संपत्तीची वाटणी करण्यात येत असे. ४/५ भाग सैनिकामध्ये वाटला जात असे. तर १/५ भाग हा राजकोशात केला जात असे. सुलतानशाही काळात अल्लाउद्दीन खिलजी व मुहम्मद तुघलक यांनी लुटीत मिळालेल्या संपत्ती या पद्धतीने वाटणी केल्याचे दिसून येते..

३. इतर कर

याव्यतिरिक्त काही इतरही धर्मनिरपेक्ष कर अस्तित्वात होते. उदा. सिंचन कर (शर्ब), गुरे चरण्यासाठी कर उत्पादन शुल्क कर, आयात-निर्यात कर, घरपट्टी कर, रणपट्टी, व्यापार कर, इ. कर सुलतानशाही काळात घेतले जात होते.

५) सुलतानशाही कालीन जमीन महसूल व्यवस्था :

दिल्ली सुलतानांनी एकसारखी जमीन महसूल व्यवस्था सर्वत्र राबविलेली दिसत नाही. प्रत्येक सुलतानाच्या काळात वेगवेगळ्या समस्या होत्या. त्यामुळे त्या त्या सुलतानावर सर्व काही अवलंबून होते. अशी ही जमीन महसूल व्यवस्था पुढीलप्रमाणे जाणून घेता येईल...

१) घल्ला बक्ष पध्दत:

जमीन महसूल ठरविण्याची सर्वात साधी व सोपी पध्दत म्हणजे 'घल्ला' अथवा 'गल्ला' बक्ष पध्दत ही होती. या पध्दतीत कोणतीही गुंतागुंत नव्हती. ती कमी खर्चाची होती. या घल्लाबक्ष पध्दतीलाच 'बटाई पध्दत' म्हणूनही ओळखले जाते. या पध्दतीत तीन प्रकार होते

१. राशी बटाई : यामध्ये कापणी झाल्यानंतर खळ्यामध्ये जेव्हा धान्य व भुसा वेगळा केला जातो. तेव्हा अन्नधान्याची वाटणी केली जात असे.

२. खेत बटाई : यामध्ये पीक उभे असतानाच पण कापणी पूर्वी सरकारचा हिस्सा निश्चित केला जात असे.

३. लंक बटाई : या पध्दतीमध्ये सरकारचा हिस्सा खळ्यावरच ठरविण्यात येत असे. पण तो धान्य व वेगळा करण्यापूर्वी ठरविण्यात येत असे. लंक याचा अर्थ 'कापणीला तयार झालेले पिक' असा होतो. तर म्हणजे धान्याचा किंवा पिकाचा सरकारी हिस्सा होय. इतिहासकार इरफान हबीब यांच्या मते गल्ला बक्षी पध्दत हो खरोखर जमीन महसूल ठरविण्याची पध्दत नसून महसूल ठरवावा लागण्याची गरज भासू नये, अशा प्रकारे तो गोळा करण्याची पध्दत आहे.

२) हस्त-ओ-बूद :

'घल्ला बक्ष' पध्दती व हस्त-ओ-बूद या दोन्ही पध्दतीच्या वैशिष्ट्या मध्ये साम्य दिसून येते. हस्त-ओ-बूद या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ 'उभे पीक' असा आहे. म्हणून उभ्या पिकाच्या आधारावर जमीनमहसूल निश्चित केला जातो, या पध्दतीमध्ये लागवडी योग्य सर्व जमिनींवर महसूल आकारला जात होता. ही पध्दत सामान्य शेतकऱ्यांना पसंत पडते. कारण या पध्दतीमध्ये पिकांची समक्ष पाहणी करून प्रत्यक्ष उत्पन्नावर जमीन महसूल ठरविला जात असे, जमीनीचे मोजमाप करावयाची गरज नसल्याने महसूल ठरवण्याचे काम सरकारी महसूल अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने सोपे व कमी खर्चाचे होत असे. त्यामुळे सरकारी खर्चात बचत होत असे. महसूल ठरविणाऱ्या अधिकाऱ्यांवरील कामाचा बोजा कमी होत असे. तसेच भ्रष्टाचारी अधिकाऱ्यांपासून शेतकऱ्यांची सुटका होत असे. ही पध्दत शेतकऱ्यांना फायद्याची व सरकारला काटकसरीची असली तरी सर्वच प्रकरणात ती व्यवहार्य नसे. उभे पीक पाहून उत्पन्नाचा अंदाज ठरविण्याकरिता प्रत्येक शेतावर आपला अधिकारी पाठविणे सरकारला शक्य नव्हते. त्यामुळे काही बाबतीत ही पध्दत फायद्याची होती तर काही बाबतीत ती तोट्याची होती असे दिसून येते.

३) कानकूट :

या पध्दतीत सरकारच्या अडचणी काही प्रमाणात कमी होत व आकारणी काही शास्त्रीय तत्त्वावर निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जात असे. प्रथम जमिनीच्या मोजणीचे काम हाती घेतले जात असे. जमीनीचे प्रत्यक्ष मोजमापावर आधारल्याशिवाय कोणतीही महसूल पध्दत शास्त्रीय होत नसे. निवडक शेतामधील उत्पन्नाचा अंदाज घेतला जाई म्हणजे जमीनीच्या तुकड्याच्या 'पिकाचा दर निश्चित केला जाई. तो दर त्या सर्व क्षेत्राला लागू केला जाई. सर्व उत्पन्न सरकार व शेतकरी अशा दोन्ही हिश्यात विभागले जाई. एकंदर उत्पन्नातून शेतकऱ्याचा हिस्सा वजा केला म्हणजे उरलेल्या सरकारी विषयाचा रोख रकमेत रूपांतर केले जाई. हस्त-ओ-बूद पध्दतीप्रमाणे फक्त पिकाखालील जमीनीचाच महसूल धरला जाई. लागवडीयोग्य सर्व जमीनीवर महसूल लादला जात नसे म्हणून फक्त पिकाखालील जमीन मोजली जात असे. आमीन हा अधिकारी जमीनीचा एक तुकडा निवडत असे तर शेतकरी हा जमीनीचा दुसरा तुकडा निवडत असे. या दोन तुकड्यातील पिकाची तोडणी करण्यात येई व नंतर मोजलेल्या जमीनीचे एकूण उत्पन्नाचा अंदाज घेतला जाई. सरकारी हिस्सा धान्याच्या स्वरूपात निश्चित केला जाई. व त्याचे रूपांतर प्रचलित भावाने पेशात करण्यात येई. या पध्दतीमुळे पिकाला जर नुकसान झाल्यास शेतकऱ्याचा जो तोटा होत असे त्यात सरकार भागीदार होत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून ही पध्दती बरी होती असे दिसून येते.

४) नसक पध्दती :

'नसक' म्हणजे पिकाची अंदाजाने केलेली किंमत होय. मागील गेल्या दहा किंवा बारा वर्षात प्रत्यक्ष दिलेल्या जमीन महसुलाची सरासरी काढून त्याच्या पायावर सरकारचा जमीनीच्या उत्पन्नातील हिस्सा या पध्दतीत ठरविला जात असे. जमीन महसूल हा रोख रकमेत निश्चित केला जात असे. या बाबतीत ही पध्दती कानकूट पध्दतीपेक्षा वेगळी होती. कारण त्या पध्दतीत महसूल फक्त धान्याच्या स्वरूपातच निश्चित केला जात असेल तर या पध्दतीत रकमेच्या स्वरूपात निश्चित केला जात होता. कानकूट पध्दतीप्रमाणे पिकाखालील जमीनीच्या प्रमाणात महसुलाची आकारणी बदलत नसेल तर शेत संबंध लागवडीखाली आणलेले असो किंवा त्याचा फक्त एक भाग लागवडी खाली असो किंवा एक पीक घेतले असो अथवा अनेक पिके घेतलेली असोत, आकारणी मात्र कायम असे. नसक मध्ये जमिनीच्या मोजमापाची आवश्यकता नसे. किंवा उत्पन्नाच्या प्रासंगिक अंदाजाची गरज नसे. अशाप्रकारे गेल्या काही वर्षात प्रत्यक्ष जो महसूल दिलेला असेल

त्यावर आधारित अशी ही ओबडधोबड व पटकन कोठेही लावता येणारी पद्धती होती. त्यामुळे ती जमीनीच्या कोणत्याही तुकड्याला लागू करता येत असे. महसुलाच्या इतर कोणत्याही पद्धतीशी तिचा केव्हाही विरोध येत नसे. तर वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळी आकारणी झालेल्या वेगवेगळ्या जमीनी या पद्धतीने एकत्र आणता येत असत. ही पद्धती मुघल काळा आढळून येते. या पद्धतीविषयी अनेक इतिहासकारांनी आपली वेगवेगळी मते मांडली आहेत निजाफ अलीखान यांच्या मते 'नसक' या शब्दाने फक्त महसुली शेती एवढाच अर्थ व्यक्त होतो. महसू ठरविण्याची पद्धत असा अर्थ होत नाही.

अशा प्रकारे राज्याचा महसूल वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून या सुलतानांनी शेतीमध्ये वेगवेगळे प्रयोग शेतीचा विकास करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अल्लाउद्दीन खिलजी हा पहिला सुलतान की ज्याने आपल्या काळात जमीनीची मोजणी करून त्यावर शेतसारा आकारणी सुरू केली. या सुलतानांचा विचार पुढील काळात मोगल बादशहाने राबविला. त्यामध्ये शेरशाह या अफगाण पठाणाने आपल्या कारकीर्दीत जमीन महसूल व्यवस्था शास्त्रीय पद्धतीने कशी राबवता येईल. याचा विचार केला व त्यातून राज्याचा महसूल वाढवून आर्थिक पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न केला.

विजयनगर कालीन शेती व जमीन महसूल व्यवस्था :

मध्ययुगीन भारतातील इतर विभागाप्रमाणे दक्षिणेत शेती हाच लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. त्यामुळे महसूल व्यवस्थेला बरेच महत्त्व प्राप्त होते. जमीन विषयक अनेक व्यवहाराचा अभ्यास केल्यास दक्षिणेत जमिनीच्या खाजगी मालकीची सर्वमान्य संस्था अस्तित्वात होती. खाजगी व्यक्ती कडून राजाने जमीन विकत घेणे, जमिनीच्या गहाणाबाबत व्यवहार, त्याबरोबर प्रत्यक्ष केलेले महसूलबाबतचे ठराव, या सर्व गोष्टी जमीनीवर लोकांचा हफ मालकीच्या स्वरूपाचा होता. राजाला स्वतःच्या खाजगी जमीनी होत्या. पडीक किंवा लागवडीखालील न आणलेल्या जमिनीची मालकी राजाकडे असे. या काळातील कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदिरांना अनन्यसाधा महत्त्व होते. या काळात कृषी योग्य जमिनीचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला. संपूर्ण विजयनगर साम्राज्यात बजा आणि जंगलानी युक्त अशी जमीन कृषी योग्य बनविली. यामध्ये विजयनगर साम्राज्यातील राजांचे मोठ्याप्रमाणे योगदान दिसून येते. या काळात जमीन धारणा पद्धती, जलसिंचन व शेती तसेच जमीन महसूल व्यवस्था हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे मानली जात होते. त्यामुळे या घटकांवर घेणे गरजेचे ठरते.

१) शेती :

या काळात मोठ्या प्रमाणात शेती केली जात होती. सामान्यतः जमिनीचे दोन भागात वर्गीकरण या वर्गीकरण करण्यात आले होते. १) बागायत जमीन (जलसिंचन सुविधा युक्त जमीन) २) जिरायत जमीन(जलसिंचन सुविधा विरहित जमीन) असे दोन भागामध्ये जमिनीचे वर्गीकरण करण्यात आलेले होते. पहिल्या श्रेणीतील जमिनीमध्ये दोन किंवा तीन उत्पादने घेतली जात होती. धान्य उत्पादनामध्ये भात, हरभरा डाळ, जव आणि तीळ उत्पादन घेतले जात होते. तसेच नीळ, कापूस यांची शेती केली जात होती. पश्चिम किनारपट्टीच्या भागांमध्ये मसाल्याची शेती केली जात होती. तसेच याच भागात काळी मिरची आणि आले यांचेही उत्पादन घेतले जात होते. जे जगामध्ये वेगवेगळ्या भागात निर्यात केले जात होते. कर्नाटकच्या भागांमध्ये इलायची याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. तसेच नारळाचे उत्पादन किनारपट्टीच्या भागात घेतले जात होते. ही सर्व उत्पादने पाण्याची मुबलकता असल्यामुळे घेतली जात होती. यावरून हे स्पष्ट होते की या काळात शेतीचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला होता.

२) जलसिंचन :

विजयनगर प्रशासनामध्ये जलसिंचनाचा असा कोणताही विभाग अस्तित्वात नव्हता. केवळ व्यक्तिगत प्रयत्नांद्वारे या जलसिंचनाच्या साधनांचा विकास केला जात होता, जलसिंचनाने विकसित आणि विस्तारित करण्यामध्ये मंदिर, मठ, व्यक्ती आणि संस्था यांचे समान योगदान दिसून येते. या काळात जलसिंचनाच्या साधनांचा विस्तार करणे हे पुण्यकर्म मानले जात होते. जे कोणी या साधनांचा विस्तार करेल अशा राज्यांना करमुक्त जमीन दान दिली जात असे. विजयनगर साम्राज्यात जलसिंचनासाठी बंधारे, तलाव, पाट इत्यादी बांधले गेले होते. या यामध्ये शेतीसाठी पाणीपुरवठा केला जात होता. नदीवर अनेक बंधारे बांधून शेतीला पाटाच्या साह्याने पाणी दिले जात होते. या काळात वेगवेगळ्या भागात मोठमोठे तलाव निर्माण करण्यात आले होते. याविषयीचे उल्लेख अनेक शिलालेखाच्या माध्यमातून आपणास मिळतात. जलसिंचनाच्या साधनाचे रक्षण करणे अथवा त्याची व्यवस्था लावणे ही सामुदायिक जबाबदारी मानण्यात आली होती. या साधनांचा उपयोग घेणारे राज्याला नियमित कर भरत होते. राज्यातील एखादी व्यक्ती निपुत्रिक मृत्यू पावली असता त्याची सर्व संपत्ती ही जलसिंचनाच्या साधनांची डागडुजी करण्यासाठी वापरली जात होती. कधीकधी जलसिंचनाच्या साधनाचे पुनर्निर्माण करण्यासाठी राज्य स्थानिक कर माफ करत असे तसेच गावामध्ये पाणी वापरण्यावरून एखादा वाद निर्माण झाला तर तो ग्रामसभेतील

स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून सोडविला जात होता. अशाप्रकारे विजयनगर साम्राज्यात जलसिंचनाच्या माध्यमातून शेतीचा विकास करण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला होता. यातूनच राज्याच्या महसुलामध्येही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती.

३) जमीन धारणा पद्धती :

या काळात स्थूलमानाने जमीन धारणा पद्धतीचे दोन प्रकार होते. पहिल्या प्रकारात देणगी दिलेल्या जमीनी व दुसऱ्या प्रकारात सेवेच्या मोबदल्यात दिलेल्या जमीनी, पहिल्या प्रकारात कर माफ किंवा नाममात्र कराने देवळे किंवा धार्मिक संस्थांना दिलेल्या जमिनीचा समावेश असे. उदाहरणार्थ मठ, जैन बस्ती किंवा मशिदी यांचा समावेश असे. देशातील धार्मिक विद्या तेवत ठेवण्याची ज्याच्याकडून अपेक्षा असे अशा ब्राह्मणांनाही जमीनी दिल्या जात असत. दुसऱ्यात प्रकारात सरकारी नोकरींना ते बजावत असलेल्या सेवेच्या मोबदल्यात दिलेल्या जमिनीचा समावेश होतो. कारण अशा सेवेचा मोबदला जमिनीच्या स्वरूपात देण्याची पद्धत होती. जर अशा प्रकारच्या जमीनी सैन्य उभारणी व राखण्यासाठी दिल्या जात असतील तर ज्यांना अशा जमीनी दिल्या जात त्यांना कर्नाटकात 'नायक' व महाराष्ट्रात 'वतनदार' ही संज्ञा होती. देणगी म्हणून दिलेल्या जमीनीचे 'ब्रह्मदाय', 'देवदाय' व 'मठपुरा' असे तीन प्रकार असत.

१) ब्राह्मणांना वैयक्तिक रित्या किंवा सामुदायिकरीत्या दिलेल्या जमिनींना ब्रह्मदाय असे म्हणत अमर पुष्कळ वेळा ब्राह्मणांच्या एखाद्या विशिष्ट गटाला संबंध खेडी इनाम दिलेली असत. या प्रकारात इनाम दिले खेड्याला 'अग्रहार' असे म्हणत. या गटातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हिश्याला 'वृत्ती' असे म्हणत असत

२) देवदाय या प्रकारात देवळात दिलेल्या या कामांचा समावेश असे देवाची दैनंदिन व प्रासंगिक सेवा पंचामृत अभिषेक चार्तुमास पूजा नंदादीप किंवा दिवा सतत तेवत ठेवणे व इतर अनेक प्रकारच्या सेवेचा समावेश असे.

३) शेवटी मठपुरा या जमीन देणगी प्रकारात मठांना दिलेल्या देणग्यांचा व इनाम जमीन यांचा समावेश तेथे प्रचलित असलेल्या धार्मिक परंपरा चालू ठेवण्याकरिता या देणग्या दिलेल्या असत. अशा प्रकारच्या फक्त सरकारकडूनच मिळत असत असे नसून सामान्य व्यक्तीकडूनही या देणग्या दिल्या जात असत. आ स्वतःच्या जमीनी इनाम म्हणून देवळे किंवा मठ यांची स्थापना सामान्य व्यक्तीने केल्याची अनेक उदाहरण येतात.

४) सेवेबद्दल दिलेल्या इनामामुळे नायकांचा एक अधिकारी वर्ग निर्माण झाला होता. त्याच्या सेवेचे स्व लष्करी व मुलकी अशा दोन्ही प्रकारचे असे. विजयनगर साम्राज्यात या नायकांना विभाग वाटून दिलेली अमर आपापल्या भागात शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे काम त्यांच्यावर सोपविलेले असे. हे विभाग किंवा जर्मनी सामान्यपणे वंशपरंपरेने जमीन म्हणून ओळखली जात असे. विजयनगर साम्राज्यात 'नायकार व्यवस्था' हे महत्त्वपूर्ण मानली जात होती. तत्कालीन काळात म्हैसूर विभागात जमीन धारणेच्या विविध पद्धती अस्ि होत्या. त्या कंदाय, वारूम, श्रय व जुडी या होत. नायकार व्यवस्थेच्या अंतर्गत त्यांच्या विशेष सेवेच्या बदल्य त्यांना विशिष्ट भूप्रदेश दिला जात होता. अशा जमीनीला 'अमरम' या नावाने संबोधले जात असे. याच्या प्रमुख 'अमर नायक' असे म्हणत असत. सुरुवातीला कर व्यवस्था काही अटी-शर्ती वरती सुरू करण्यात आली होती. कालांतराने ती वंशपरंपरागत झाली. गावांमध्ये काही विशिष्ट सेवा दिल्या बद्दल त्यांना करमुक्त जमीन दिली जात असे. अशा साधारण पद्धतीस 'उंबली' या नावाने संबोधले जात होते. या काळातील मोठे जमीनदार आणि सरकारी अधिकारी रयतेचे मोठ्या प्रमाणात शोषण करीत होते. याकाळात शेतमजूर याविषयी काही उल्लेख आपणास मिळतात. या शेतमजूरस 'कुदी' असे म्हणतात. जमीनीच्या देवाण-घेवाण बरोबरच हे शेतमजूर हस्तांतरीत होत असत. त्यांना सेवामुक्त केले जात नसे. अशा प्रकारे विजयनगर साम्राज्यात जमीन धारणा पद्ध अवलंबिण्यात आली होती.

४) जमीन महसूल व्यवस्था :

विजयनगर कालीन जमीन महसूल व्यवस्था एक व्यापक विषय आहे. याविषयी तत्कालीन काळातील शिलालेख व अन्य साधने यातून मोठ्या प्रमाणात माहिती उपलब्ध होते. विजयनगरकालीन राज्याच्या उत्पन्नाचे वेगवेगळे स्रोत होते. उदाहरणार्थ जमीन महसूल, संपत्ती कर, व्यापारी को व्यावसायिक कर, उद्योग कर, सामाजिक आणि सामुदायिक कर इत्यादी परंतु राज्याचा महत्त्वाचा उत्पन्नाचा म्हणजे जमीन महसूल हाच होता.

१) जमीनीचे प्रकार :

विजयनगर व त्याच्या मांडलिक राज्यामध्ये जमीनीचे वेगवेगळ्या तत्त्वाप्रमाणे वर्गीकरण केलेले होते. त्यामुळे अनेक प्रकारची वर्गीकरणे झाली होती. पाणीपुरवठ्याच्या सोयीप्रमाणे जमीनीचे वर्गीकरण करण्यात आले होते. उदाहरणार्थ 'गद्दे' म्हणजे ओली जमीन व 'बैददलू' म्हणजे कोरडी जमीन, ओल्या जमीनी या सामान्यपणे खालच्या जमीनी असून त्यांना पाणी पुरवठा भरपूर होत असे. तर कोरड्या जमीनी या उंचावरच्या जमीनी असून त्यांना पाणीपुरवठा कमी मिळत असे. ओल्या जमीनीची पुनर्विभागणी काहीवेळा तांदळाची जमीन व

बागाची जमीन यात केली जात असे. तर दुसऱ्या प्रकारच्या जमीनीत सुपारी, मिरी या प्रकारची पिके घेत असत. दुसरे एक वर्गीकरण जमीनीच्या प्रकारावर केले होते. 'इक्केरी' मध्ये ओल्या जमीनीचे पाच प्रकार केले होते.

१) उत्तम काळी जमीन व काळी वाळूमिश्रित जमीन

२) मध्यम उंच आणि मोकळी तांबडी किंवा संयुक्त जमीन

३) कनिष्ठ - गडद किंवा दसकी, बाळू व झरे असलेली जमीन

४) अधम- कठीण, उंच व कोरडी जमीन

५) अधमाधम उष्ण कोरडी व पाण्याच्या पातळीच्या वर असलेली जमीन ओल्या जमीनीचे जसे प्रकार - सांगितले आहेत तसेच कोरड्या जमिनीचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे

१) वेरी काळी माती

२) करी मसब गडद चिकन माती वाळू सह

३) केम्मण तांबडी जमीन

४) मळल वालुकामय जमीन

५) इम्मण मिश्र जमीन

६) गोणीकल रेती मिश्रित जमीन

अशाप्रकारे विजयनगर साम्राज्यात वेगवेगळ्या - प्रदेशात जमीनीचे प्रकार सांगण्यात आले आहेत. यावरून जमीन कोणकोणत्या प्रकारची होती हे स्पष्ट होते.

२) महसूल आकारण्याच्या पद्धती :

जमिनीचे स्वरूप, तिच्यावरील पिकांचे स्वरूप, पाणीपुरवठ्याची उपलब्धता या प्रकारचे अनेक घटक महसूलाची आकारणी करताना विचारात घेतले जात असत. काही जमीनी पूर्णपणे पावसावर अवलंबून असत. काहीना पाणीपुरवठ्याची सोय असे. काही जमीनी नद्यांच्या काठावर असत तर काही जमिनींना विहिरीपासून पाणीपुरवठा केला जात असे. काही वेळा बागायती पिके जिरायती जमिनीवर घेतली जात असत, पिकांचे प्रकार, शेतीची विशिष्ट वसाहतीतील जागा, जमिनीची सुपीकता व पाणीपुरवठ्याच्या सोयी यामुळे सहाजिकच निश्चित केलेल्या आकारणीत फरक असे स्थूलमानाने आकारणी निश्चित करण्याच्या चार पद्धती होत्या. ठोक पद्धत, पेरणी क्षमता पद्धत, नांगर पद्धत व क्षेत्र पद्धत अशा पद्धती होत्या.

अ) ठोक पद्धत :

पहिल्या पद्धतीत शेताच्या एकूण उत्पन्नापैकी काही भाग जमीन महसूल म्हणून घेतला जात असे. ही पद्धत साधी पण खर्चाची होती. शिवाय शेताच्या उत्पन्नात होणारे चढ-उतार लक्षात घेतले जात नसत. त्यामुळे काही वेळा सरकारचा तर काही वेळा शेतकऱ्यांचा तोटा होत असे या पद्धतीचे मोगल काळात गल्ला बक्षी किंवा बटाई पद्धतीशी साम्य आढळते.

ब) पेरणी क्षमता पद्धत :

ही पद्धत अशास्त्रीय व बेभरवशाची पद्धत होती. असे असले तरी या पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांकडून जमीन महसूलाच्या निश्चित उत्पन्नाची सरकारला शाश्वती निर्माण होत असे. कारण या पद्धतीत एखाद्या जमिनीचा तुकडा पेरण्यास आवश्यक असलेल्या बियाण्यांच्या परिणामावर जमीन महसूल ठरविला जात असे. किंवा दुसऱ्या शब्दात म्हणजे जमिनीच्या पेरणी क्षमतेवर महसूल ठरविला जाई. या पद्धतीत अडचण अशी होती की पेरलेले बियाणे व आलेले उत्पन्न यांचे प्रमाण ठरविणे कठीण असे कारण बियाण्यांचे ठराविक परिमाणसारख्याच परिस्थितीत सर्वच क्षेत्रात सारखेच उत्पन्न देईल याची शाश्वती नसे. किंवा एकाच क्षेत्रात परिस्थितीत सारखे उत्पन्न येत नसे.

क) नांगर पद्धत

या पद्धतीमध्ये नावाप्रमाणेच विशिष्ट शेत नांगरणी करिता आवश्यक असणा संख्येवरून जमीन महसूलाची आकारणी केली जात असे. ही पद्धत महाराष्ट्रातील काही भागात ही प्रचलित हो। या पद्धतीत जमिनीची सुपीकता पाणीपुरवठ्याच्या सोई व काढलेली पिके हे घटक विचारात घेतले जात नाही त्यामुळे ही पद्धत फारच व समाधानकारक होती..

ड) क्षेत्र पद्धत :

या पद्धतीत सरकारने मंजूर केलेल्या मोजणी गजाने शेतकऱ्यांच्या जमिनीची मोजणी केली जात असे. बिजयनगर साम्राज्यात एकच प्रमाणभूत मोजणी गज असा नव्हता, वेगवेगळ्या बसाहतीत पूर्वी चालत आलेल्या विशिष्ट प्रथांवर आधारित वेगवेगळे मोजणी राज होते.

इ) जमीन महसुलाच्या दर :

विजयनगर साम्राज्यात जमीन महसुलाचा दर प्राचीन काळच्या पराशरस्मृती क आधारलेला आढळून येतो. त्याला अनुसरून शेताच्या एकूण उत्पन्नापैकी सरकारचा १/६, १/४ मालकाचा असे. १/३० हिस्सा देवालयाचा असे, १/२० ब्राह्मणांचा आणि राहिलेला अर्धा हिस्सा शेतकऱ्यांचा असे. इस हिस्सेदार यांचे वाटे शेतकरी सरकारलाच घालत असे व सरकार संबंधित हिस्सेदाराना त्यांचे हिस्से देत असे. शेतकऱ्यांने मात्र शेतीच्या उत्पन्नाच्या १/४ भाग सरकारला द्यावा अशी अपेक्षा असे. विजयनगर साम्राज्यात कृष्णदेवरायाने जमिनीची सर्व पाहणी करून प्रमाण जमीन महसूल ठरवून दिला. या काळात दोन विशिष्ट सजा आढळून येतात. त्या म्हणजे 'प्राकूरेखे' (पूर्वीचा दर) व 'रायरेखे' (राजाचे दर) या होत. याचा अर्थ असा होतो की कोणता तरी दर पूर्वीच निश्चित केला गेलेला होता. विजयनगरच्या राजांनी बहुदा प्रचलित दर बदलून आपले स्वतःचे दर निश्चित केले. ओल्या जमिनीवरील महसूल कधी वस्तूच्या रूपात तर कधी रोख रकमेत जमा केला. जात असे.

४) महसूल गोळा करण्याच्या पद्धती :

या काळात महसूल गोळा करण्याच्या चार पद्धती अस्तित्वात होत्या.

१. पहिल्या पद्धतीत सरकारी अधिकारी अनेक ठिकाणी शेतकऱ्यांकडून प्रत्यक्षच महसूल जमा करीत असत. ज्या जमिनीचा महसूल हे अधिकारी जमा करीत असत त्या वैयक्तिक मालकीच्या असत हे उघड होते. या व्यक्तीबरोबर महसुलाबाबतचे करार सरकारने प्रत्यक्षपणे त्याच्याबरोबर केलेले असत ही पद्धत म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून रयतवारी पद्धती होती. यापैकी काही जमीनी राजाने स्वतःकडे ठेवलेल्या असाव्यात व त्याच्या जमिनीचा खंड महसूल अधिकारी जमा करीत व नंतर सरकारी दरबारी खजिन्यात भरत असावेत.

२. या दुसऱ्या पद्धतीत विशिष्ट भागातील महसूल सर्वात जास्त बोली बोलणाऱ्याला मक्त्याने दिला जात असे. यामुळे आपल्या पगारी अधिकाऱ्यांकडून महसूल गोळा करण्याचा सरकारचा त्रास वाचत असे. पण त्यामुळे कोणत्याही पद्धतीने महसूल गोळा करण्यास मक्तेदारांना मिळत असे. मक्त्याच्या किंवा कंत्राटाच्या पद्धतीतहा दोष होता. कंत्राटाची पद्धती ही 'गुत्तीगे' (कंत्राट) पद्धत म्हणून ओळखली जात होती. 'गुत्तीगे' फक्त जमीनमहसूलाचेच असे नाही तर ते इतर कोणत्याही कराचे असू शकते. उदाहरणार्थ मच्छीमारी, जलवाहतूक व जकात कर यांचे भक्त कंत्राटी पद्धतीवर दिल्याचे आढळून येते. या पद्धतीच्या निधित स्वरूपाविषयी मतभेद आढळून घेतात. इतिहासकार मोरलांड म्हणतात की, दक्षिण भारतातील जमीन महसूल पद्धतीत ते सामान्य वैशिष्ट्य होते. ही अतिशय साधी पण फार जुलमी पद्धती होती. त्यात मक्तेदाराला रयतेकडून सरकारला द्यावयाच्या रकमेपेक्षा अधिक रकम जमा करता येत असे व जादाची रकम स्वताला घेता येत असे. तर टी. व्ही. महालिंगम यांचा मते या दोन्ही पद्धतीत फरक असे. पहिल्या पद्धतीत फक्त कर किंवा महसूल यांचाच मक्ता दिलेला असे व मक्तेदारला त्या भागाच्या कारभाराशी काहीही कर्तव्य नसे, तर दुसऱ्या पद्धतीत मक्तेदाराकडे सर्वच विभाग त्याच्या कारभारासह सोपविलेला असे.

३. तिसऱ्या पद्धतीत महसूल खेड्यातील समुदायाकडून म्हणजे 'नाडू' किंवा 'सभा' यांच्याकडून वसूल केला जाईल. हे संबंधित 'नाडू' किंवा 'सभा' आपापल्या गावातील शेतकऱ्यांकडून महसूल गोळा करीत असत.. अशाप्रकारे लोकांकडून प्रत्यक्ष महसूल गोळा करून तो सरकारात भरण्याचे कामाबद्दल सरकारी अधिकारी किंवा मक्तेदार हे जबाबदार नसून खेड्यातील 'नाडू' किंवा 'सभा' जबाबदार असत.

४. या चौथ्या आणि शेवटच्या पद्धतीत सरकारने काही सरदारांना त्याच्या सेवेबद्दल दिलेल्या जमिनीच्या महसुलाचा काही भाग सरदाराकडून सरकारला मिळत असे. अशा सरदारांना दोन प्रकारची जबाबदारी असे पहिली म्हणजे ठराविक रकम प्रतिवर्षी सरकारला देणे व दुसरी म्हणजे सरकाराकरिता काही लष्कर बाळगणे, अशा प्रकारे दोन वेगवेगळ्या पद्धती म्हणजे सरदारांच्या सेवेचा मोबदला त्यांना जमिनीच्या स्वरूपात देणे व महसूल गोळा करण्याचा अधिकार सर्वात जास्त बोली बोलणाऱ्यांना देणे, या पद्धती एकमेकात मिसळण्यात आल्या होत्या. म्हणून ही पद्धत म्हणजे 'गुत्तीगे' पद्धत व जहागीरदारी पद्धत यांचा संयोग होता. अशा प्रकारे विजयनगरकालीन जमीन महसूल व्यवस्था प्रचलित व्यवस्थेवर आधारलेली होती. त्यामध्ये काही सुधारणा करून या काळातील राजांनी राज्याच्या महसूलवाढीच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केले.